

загострення конкурентної боротьби на світовому аграрному ринку товарів і послуг.

У межах подальшого дослідження історії іпотечного кредитування як на регіональному, так і на загальноукраїнському рівнях, доцільно, на наш погляд, з'ясувати роль земських установ у діяльності місцевих відділень Дворянського земельного банку, а також ефективність використання поміщиками одержаних кредитів.

1. *Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк. 1883 – 1910. – М., 1911.*
2. *Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – М., 1925.*
3. *Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1882 – 1895). – М., 1959.*
4. *Опря А.В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1982.*
5. *Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861 – 1918 рр.) // Укр. істор. журн. – 1999. – № 6.*
6. *Новікова І.Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина 19 – 20 ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 2009.*
7. *Тереценко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні столыпинської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006.*
8. *Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. 1885 год. – Полтава, 1886.*
9. *Задолженность частного землевладения // Отечественные записки. – 1880. – № 2.*
10. *Устав Государственного Дворянского земельного банка // Свод законов Российской империи. – Т. XI. – Ч. II. – СПб., 1903.*
11. *Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства: 1802–1902 гг.: Очерки по архивным данным. – Т. 2. – Полтава, 1907.*
12. *Російський державний архів соціально-політичної історії (м. Москва). – Ф. 434. – Оп. 1. – Спр. 252.*
13. *Статистика долгосрочного кредита в России. 1915 г. – Вып. 1. – Пг., 1915.*
14. *Статистика долгосрочного кредита в России. 1917 г. – Вып. 1. – Пг., 1917.*
15. *Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1916 г. – Пг., 1918.*
16. *Динамика землевладения в России. 1906–1914 гг. / Сост. А.М. Анфимов, И.Ф. Марков. – М., 1989.*

Л. П. Ярославська

РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У сучасній Україні однією з важливих проблем розвитку агропромислового комплексу є подолання кризових явищ у галузі тваринництва. Його занепад свідчить про дисбаланс сільськогосподарського виробництва, зростання ролі експорту м'ясо-молочної продукції, зменшення використання природних добрив тощо. Кінець XIX – початок XX ст. має багато спільних рис з сучасністю щодо розвитку сільського господарства, у тому числі й у тваринницькій галузі. Виявлення причин її відставання та можливих заходів щодо його подолання обумовлюють актуальність вивчення цього періоду.

Увага вітчизняної історіографії була прикута переважно до питань вирощування зернових. Лише незначна кількість дослідників так чи інакше зверталася до вивчення проблем розвитку тваринництва. Серед радянських вчених слід відзначити праці В. Теплицького [1], М. Ле-

щенка [2], Ф. Лося, О. Михайлюка [3]. Позбувшись ідеологічних пересторог, історіографія змогла неупереджено поглянути на проблему, про що свідчить доробок таких учених, як О. Реєнт [4], А. Михайлик [5], О. Пилипенко [6] та ін. Метою цієї статті є аналіз розвитку тваринництва на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у сільському господарстві України тваринництво зазнало значних структурних і кількісних змін. Спорудження залізниць і зростання промислових центрів створювало умови для поліпшення перевезень і розширення збуту товарного зерна та цукру, сприяло розширенню посівів зернових культур. Скорочення пасовищ в умовах екстенсивного господарства перетворювало тваринництво на додаткову до рільництва сферу господарювання. Водночас значно підвищилася орендна плата за толоки і сіножаті, що також негативно вплинуло на розвиток тваринництва.

Пристосування польового господарства України загалом та Правобережжя зокрема до експорту хліба на світовий ринок, особливо пшениці та ячменю, мало негативний вплив на розвиток тваринництва. Наслідком цього була недостатня увага до таких кормових культур, як люцерна, конюшина, ріпак і частково кукурудза. Вивіз на зовнішні ринки у значних обсягах ячменю, макухи, висівку та побічних продуктів переробки буряку на цукор різко звужував кормову базу тваринництва. Це стримувало відпрацювання механізму переробки зернових продуктів на м'ясо, призводило до його дефіциту на внутрішньому ринку [4, 196].

Загалом Російська імперія та її правобережні українські губернії зокрема значно поступалися за рівнем розвитку тваринництва країнам Західної Європи, Америки та Австралії. На відміну від них, у Росії на початку XX ст. стаціонарна форма відгодівлі худоби ще не набула поширення. В Україні основне значення для відгодівлі худоби мали природні пасовища. У той час, коли за кордоном модерні бойні давали можливість обробляти м'ясо забитих тварин у необхідних обсягах, облаштовувалися потужні холодильні камери для його транспортування, в Україні промислова інфраструктура тваринництва ледве започатковувалася. Усе це значно впливало на собівартість продукції, ставлячи вітчизняну тваринницьку галузь у невигідні умови на світовому ринку [4, 199].

В кінці XIX – на початку XX ст. на Правобережжі продовжували розвиватися традиційні для регіону напрями тваринництва: конярство, вівчарство, свинарство та розведення великої рогатої худоби. За 1882 – 1913 рр., загальна чисельність поголів'я худоби у господарствах Правобережжя зросла на 0,5 млн голів, зокрема поголів'я коней зросло на 200 тис. голів, великої рогатої худоби – на 680 тис., свиней – на 660 тис. Натомість поголів'я овець зменшилося на понад 1 млн голів. Зростання поголів'я худоби спостерігалось лише у Волинській губернії. На противагу Київській та Подільській губерніям, у Волинській навіть спостерігалось збільшення кількості овець [7, 194 – 195]. Це пояснюється тим, що Волинь, зпоміж інших районів Правобережжя, мала кращі умови для розвитку тваринництва.

Особливістю Правобережжя було те, що обсяги товарних оборотів робочої худоби були більші, ніж того вимагали потреби відновлення його природного зменшення. Існувала практика продажу коней восени, після закінчення сільськогосподарських робіт і купівлі навесні, до якої, як правило, зверталися найбідніші селяни. Через це товарообіг робочої худоби значно зростає. Край, завдяки інтенсивному розвитку ринкових відносин на його території, був районом активного споживання робочої худоби, тому весною тут коні навіть дещо де-

шевшали. Потреби Правобережної України в тягловій худобі великою мірою задовольняв Свято-Троїцький ярмарок у місті Балта Подільської губернії, який спеціалізувався саме на торгівлі кіннями і великою рогатою худобою [5, 247].

Вівчарство, яке до 1880-х рр. було однією з найбільш прибуткових галузей сільського господарства, на початку XX ст. прийшло до майже повного занепаду, не витримуючи конкуренції на зовнішньому ринку, у зв'язку з розширенням експорту вовни з Австралії і падінням на неї світових цін. На експорті вовни негативно позначилась і аграрна криза, що охопила світове господарство в кінці XIX ст. При цьому скорочувалося переважно поголів'я тонкорунних овець у великих поміщицьких господарствах. Поголів'я грубошерстих овець, що належало в основному селянським господарствам і мало суто споживчий характер, скоротилося тільки у Подільській губернії. У Київській і Волинській губерніях воно залишилося на тому ж рівні [1, 231].

Зростання поголів'я свиней на цьому етапі зумовлювалося їх великим значенням у забезпеченні м'ясними продуктами населення міст і сіл імперії й попитом на свинину на зовнішніх ринках. Серед 54 губерній європейської частини Росії за чисельністю свиней, яких збували на далеких ринках, Волинська губернія посідала друге місце (80,4 тис. штук), четверте місце належало Подільській губернії (31,9 тис. штук) [4, 201]. Поряд з цим, розвиток свинарства на Правобережжі мав певні особливості. На відміну від вівчарства, котре скорочувалося пропорційно кількості вільної землі і особливо пасовищ, свинарство зростало в міру збільшення площ під інтенсивними культурами і практично не залежало від наявності запасу землі [5, 248]. Натомість розвиток харчової промисловості значно розширював кормову базу свинарства у вигляді відходів виробництва. На Правобережжі на одну тисячу населення налічувалося значно більше свиней, ніж загалом у Російській імперії. Причиною, що гальмувала розвиток свинарства була зокрема нерозвиненість ветеринарної мережі й як наслідок значна смертність тварин.

Слід підкреслити, що зростання поголів'я худоби є досить оманливим, оскільки воно значно відставало від зростання кількості населення. Це яскраво виявляється за аналізу поголів'я худоби у селянських господарствах. Наприклад, протягом 1880 – 1900 рр. у селянських господарствах Правобережної України кількість коней збільшилася на 115 тис. голів, великої рогатої худоби – на 264 тис., дрібної – зменшилася на 264 тис. голів [1, 229]. Порівнюючи це з даними щодо загальної чисельності худоби в регіоні, можна зробити наступні висновки. Приріст коней у селянських господарствах Правобережжя протягом періоду, що досліджується, був більшим за загальний у регіоні. Щодо великої рогатої худоби спостерігалася тенденція до відставання темпів її приросту у селянських господарствах від інших категорій господарства.

За відомостями військово-кінних переписів 1888 і 1891 рр. на Правобережній Україні налічувалося понад 955 тис. селянських дворів, з яких понад 487 тис. (51%) були безкінними. Цей показник був найвищим по Україні. За питомою вагою безкінних господарств виділялись Київська (62%) та Подільська губернії (51%). У Волинській губернії такі господарства становили 35% загальної кількості [2, 66]. Причому цей процес з кожним роком посилювався. Вже 1894 р. частка безкінних господарств у Київській губернії складала 66%, Подільській – 57,1%, Волинській – 36,6%. У 1912 р. на Правобережжі кількість безкінних дворів становила вже 54,5% [3, 65]. Таким чином, зростання загальної кількості

коней у селянських господарствах було дещо відносним, з огляду на зростання кількості таких господарств та незадовільне забезпечення їх тягловою силою.

Важливо зазначити, що збільшення кількості коней у селянських господарствах було наслідком заміни кінними волів. При тому, що з початком війни багато коней було мобілізовано, у Подільській губернії налічувалося близько 414,8 тис. коней робочого віку, або 0,7 на двір, та понад 54,4 тис. волів, або 0,09 на двір [8, 4 – 5]. 1912 р. у Київській губернії нараховувалося 74,9 тис. волів та 418,8 тис. коней. На 100 господарств губернії припадало 13,9 голів волів і 77,7 коней [4, 200]. Не маючи можливості утримувати волів через відсутність пасовищ і високу орендну плату за користування ними, господарства були змушені переходити до малоцінних порід коней. Лише заможні селянські господарства могли мати кілька пар волів, збільшуючи поряд з цим і поголів'я коней [1, 228]. Звідси й більше, порівняно з великою рогатою худобою, збільшення коней.

Ще однією галуззю, що займала чільне місце у торгівлі, було птахівництво. У 1910 р. з Російської імперії було вивезено близько 1170 тис. пуд. живої та битої птиці. Хоча за виробництвом продукції птахівництва Правобережжя поступалося Лівобережній Україні. З 23 губерній, які брали участь у зовнішній торгівлі птицею, Волинській належало п'яте місце (135 тис. пуд.), Київській – шосте (118 тис. пуд.), Подільській – чотирнадцяте (50 тис. пуд.). Також правобережні українські губернії займали провідні місця в імперії у зовнішньому експорті курячих яєць [6, 37 – 38].

Більшість худоби на Правобережній Україні кінця XIX – початку XX ст. перебувала у власності селянських господарств, що засвідчують дані Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. Згідно них, наприклад, у селянських господарствах Подільської губернії було значно більше худоби, ніж у поміщицьких. Проте в одному поміщицькому господарстві у середньому було у 28 разів більше коней, ніж у селянському, у 67 разів більше волів, у 14,3 разів більше корів, у 12 разів більше свиней та у 8 разів більше овець [8, 4 – 5, 7].

Звідси можна зробити висновок, що основними виробниками продукції тваринництва на Правобережжі в кінці XIX – на початку XX ст. були поміщицькі господарства. Характерним у цьому відношенні є опис селянських господарств Межирічської волості Черкаського повіту Київської губернії: «Корів тримають для молока, але використовують і у роботі, а тому молочних продуктів отримують взагалі небагато... Молочні продукти взагалі майже не продаються. Вівці тримаються, по-перше, для м'яса – восени баранина складає голову їжу у селян, по-друге, для шерсті... і по-третє, молока, яке у селян вживається нарівні з коров'ячим» [9, 48].

Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. тваринництво на Правобережній Україні зазнало певних змін, зумовлених загальною перебудовою сільськогосподарської галузі економіки. Відносно незначний приріст поголів'я худоби у регіоні свідчить про закріплення за ним спеціалізації щодо вирощування високоприбуткових зернових культур та цукрового буряку. В цих умовах тваринництву неминуче відводилася роль другорядної галузі, що часто була направлена на внутрішнє споживання і не мала товарного характеру. Всередині самого тваринництва спостерігалися зміни у структурі поголів'я худоби: занепадає вівчарство, зростає частка великої рогатої худоби та свиней. Це також було виявом ринкових трансформацій сільськогосподарського виробництва Правобережжя та впливу ринкової кон'юнктури.

- Україні. – К., 1959.
2. Леценко М.Н. *Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.)*. – К., 1970.
 3. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. *Класова боротьба в українському селі. 1907-1914*. – К., 1976.
 4. Ресніт О.П. *Сільське господарство України в роки Першої Світової війни // Український селянин*. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.
 5. Михайлик А.О. *Розвиток скотарства на території Правобережної України в ринкових умовах другої половини XIX – на початку XX ст. // Український селянин*. – Черкаси, 2008. – Вип. 11.
 6. Пилипенко О. *Місце українського селянства в зовнішній торгівлі Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Київська старовина*. – 2005. – № 4.
 7. *Сельское хозяйство Украины*. – Х., 1923.
 8. *Всероссийская сельскохозяйственная перепись 1916 года. Подольская губерния*. – Вип. 1. – Каменец-Подольский, 1917.
 9. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 237. – Ч. I.

О. Й. Дем'янюк

ВОЛИНЬ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (За матеріалами Державного архіву Волинської області)

Волинська губернія протягом Першої світової війни та періоду Української революції 1917 – 1920 рр. була театром бойових дій та політичних баталій. Її територією проходили фронти, відбувалися бої німецьких, австро-угорських, польських, російських, українських, радянських військ у різних конфігураціях та союзах. Місцеве населення, ставши заручником ситуації, брало безпосередню участь у тодішніх військово-політичних перипетіях, що вплинуло як на його соціально-економічне становище, так і на рівень національної свідомості.

Документи вищезазначеного історичного відрізка зберігаються в архівних установах нашої держави і, по суті, виступають неупередженими джерелами при дослідженні політичних, військових, соціально-економічних хитросплетень Першої світової війни та періоду українських національно-визвольних змагань 1917 – 1923 рр.

Для об'єктивного вивчення та аналізу суспільно-політичних процесів будь-якої епохи в окремо взятому регіоні, дослідженні певних аспектів його розвитку, усвідомлення особливостей впливу загальнодержавних подій на ситуацію в адміністративних одиницях країни, важливим є дослідження фондів місцевих (обласних, міських) архівів. Так, для всебічного вивчення життя населення Волинської губернії у 1914 – 1923 рр. можна звернутися до архівів Житомирської, Волинської, Рівненської, Тернопільської та Хмельницької областей, території яких повністю чи частково входили до складу губернії в той історичний період. Зокрема, важливі відомості містяться у фондах Державного архіву Волинської області.

Аногований реєстр фондів періоду до 1939 р. у 2008 р. упорядковано директором Державного архіву Волинської області (ДАВО) В. Гикою [1]. У виданні міститься коротенький перелік заголовків справ фондів від 1 до 527. Окрім того, В. Гика виступав з повідомленнями щодо наявних у архіві документів з означеного періоду під час обласних історико-краєзнавчих науково-практичних конференцій [2, 125 – 145; 3, 40 – 44; 4, 28 – 40]. Однак ці публікації не здатні задовольнити інтересу дослідників періоду Першої світової війни та доби Української революції через свою фрагментарність.

Автор ставить мету докладно висвітлити матеріали тих фондів ДАВО, які можуть суттєво доповнити або посилити висновки, отримані в результаті роботи з фондами центральних і регіональних архівів України стосовно військово-політичного та соціально-економічного становища Волинської губернії у зазначений період. Суттєве значення для цього мають документи місцевих органів влади та самоврядування, переписка з центральними органами влади, взаємозв'язки вертикалі столиця – губернія – повіт – волость. Для вивчення окремих аспектів політичного та господарського життя губернії, зокрема її західних повітів – Луцького, Ковельського та Володимир-Волинського; у нагоді можуть стати і фонди, які містять відомості про діяльність місцевих організацій, товариств, клубів, закладів.

Фонд 3 «Луцька міська управа, м. Луцьк Луцького повіту Волинської губернії, 1870 – 1919 р.» містить 1781 справу. Близько 400 справ відносяться до періоду 1914 – 1923 рр. Ці справи містять укази, циркуляри, постанови, протоколи засідань Волинського губерньського правління, циркуляри та обіжники Волинських повітових комісарів, старост, постанови Луцької міської думи про вибори до органів міського самоврядування, протоколи засідань Луцької міської думи, Луцької міської управи, протоколи перевірки діяльності органів Луцького самоврядування, протоколи засідань ревізійної комісії Луцької міської громадської ради, постанови і накази Луцької повітової міської міліції.

Місцевими органами влади нерідко дублювалися розпорядження вищестоящих органів влади та передавалися низовим структурам. Як правило, циркуляри та обіжники стосувалися господарської, статистичної та адміністративної сфер. Деколи вони мали політичне забарвлення. Так, Волинський губерньський комісар направив у повітові органи влади обіжник, в якому зазначалося, що «за часи гетьманства по місцевим установам Міністерства Внутрішніх Справ, при урядованню, часто нехтувалась державна українська мова, або вживалась неможлива макаронічна мова, що склалася з безграмотно переказаних за допомогою словників російських слів та перекручених слів українських» [5, 190].

Відомості про умови проживання міського населення можна почерпнути зі справ, у яких містяться документи щодо відкриття в Луцьку чоловічої гімназії, евакуації установ та окремих категорій громадян під час Першої світової війни, діяльності церковних шкіл і роботи православного Хрестовоздвиженського братства. Промовистими є справи з проханнями жителів Луцького повіту про відшкодування збитків, завданих воєнними діями, статистичні відомості про чисельність і рід занять населення м. Луцька, списки торгових і промислових підприємств, навчальних закладів, синагог, молитовних і єврейських шкіл. З повідомлення начальника Луцької повітової міліції довідуємося, що у вересні 1917 р. кількість населення Луцька зросла більше, ніж удвічі через наплив біженців з Галичини [6, 2], а з довідки Луцької міської управи довідуємося, що в серпні 1915 р. з Луцька були евакуйовані середні і нижчі школи міста, які до квітня 1918 р. так і не повернулися назад [7, 17].

До періоду Першої світової війни відносяться справи з відомостями щодо розташування частин російської армії в м. Луцьку та повіті, мобілізації місцевого населення, виконання трудових повинностей жителями Луцького повіту, накази по Луцькому гарнізону. Так, зі справи 215 дізнаємося, що напередодні Першої світової війни в Луцьку офіцери та солдати 43-го піхотного Охотського полку, 44-го піхотного Камчатського полку та 11-го гусарського Ізюмського полку мешкали у приватних осіб: Шойхета, Баргмана, Фельденкрайза, Гуна,